

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Д З Ъ О Б А Н Ъ Олександр Петрович

УДК 1:316.4

**НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ
СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
(ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)**

21.03.01 – гуманітарна і політична безпека держави

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант:

доктор філософських наук, професор
Данильян Олег Геннадійович,
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого,
завідувач кафедри філософії.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Волинка Григорій Іванович,
Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова,
проректор з наукової роботи і міжнародних відносин

доктор філософських наук, старший науковий співробітник
Парахонський Борис Олександрович,
Національний інститут проблем міжнародної безпеки РНБО України
завідувач відділу глобальної безпеки та європейської інтеграції

доктор філософських наук, професор
Хилько Микола Іванович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
в.о. завідувача кафедри політології

Провідна установа:

Національна академія внутрішніх справ України, кафедра філософії права і юридичної логіки (м. Київ).

Захист відбудеться “___” _____ 2005 року о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.718.01 у Національному інституті стратегічних досліджень (01030, м. Київ, вул. Пирогова, 7а).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного інституту стратегічних досліджень (01030, м. Київ, вул. Пирогова, 7а).

Автореферат розісланий “___” жовтня 2005 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.О.Янішевський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Кардинальні геополітичні

зміни, що відбуваються на початку ХХІ століття, свідчать про те, що світ вступив у фазу чергової глобальної трансформації яка супроводжується загостренням широкого спектру протиріч. Зберігається тенденція розв'язання протиріч із застосуванням воєнної сили. Цивілізація опинилася перед зростанням конфліктності, викликаній зіткненням життєво важливих національних інтересів більшості держав світу й виникненням системи нових загроз їхній безпеці. Реальність вимагає принципово нового філософського підходу до осмислення ситуацій, що складаються. Особливо це важливо для перехідних суспільств, які відроджують державність, процес становлення якої пов'язаний з необхідністю забезпечення надійної національної безпеки.

Сьогодні не існує стійких наукових стереотипів стосовно рефлексії феномена національної безпеки, тому життєво необхідним особливо для транзитивних суспільств є фундаментальне його обґрунтування та відповідне орієнтування внутрішньої та зовнішньої політики держав. Від такого обґрунтування залежить тривалість та ефективність трансформаційних процесів, розвиток суспільств за умов збереження національної самобутності. Існування будь-якої суверенної держави неможливе без захисту її національних інтересів, що є основною, фундаментальною умовою гарантування самозбереження й прогресивного розвитку суспільства. За таких причин національна безпека перехідних суспільств – першорядна умова успішного соціально-організованого буття. У зв'язку з цим, актуальність теми дослідження визначається наступними підставами.

По-перше, потребами соціальної практики, які диктують необхідність філософської рефлексії феномена національної безпеки в умовах трансформацій, яка відповідає вимогам сучасних реалій, що в свою чергу зумовлює концептуальне, теоретико-методологічне осмислення вказаного соціокультурного феномена.

По-друге, необхідністю комплексного осмислення феномена національної безпеки, визначення його сутності й змісту на основі вже наявних результатів у дослідженні окремих аспектів проблеми національної безпеки.

По-третє, важливістю з'ясування особливостей системи національної безпеки в умовах трансформаційних процесів у соціумі, визначення місця й ролі основних компонентів системи безпеки в загальному контексті досліджуваної проблеми. Реалії соціокультурних трансформаційних процесів пред'являють особливі вимоги до якісних і кількісних характеристик елементів системи національної безпеки, оскільки трансформаційний стан сам по собі є небезпечним. Сучасні тенденції соціокультурного розвитку, стан і перебіг трансформаційних процесів, деформація соціокультурного поля актуалізують звернення до проблем національної безпеки.

По-четверте, важливістю для ефективного управління соціальними системами транзитивного типу й утримання стану їх політичної, соціальної, економічної та культурної стабільності, філософського розуміння комплексу проблем, пов'язаних з механізмами забезпечення національної безпеки.

По-п'яте, необхідністю забезпечення органів державного управління усіх рівнів науковими знаннями про сутність, характер взаємозв'язку об'єктивних умов і суб'єктивних факторів реалізації механізму забезпечення національної безпеки, особливості його функціонування в умовах трансформаційних процесів. Реалізація

цього завдання сприятиме розробці пріоритетних напрямків удосконалення систем забезпечення національної безпеки, їх оптимізації в сучасних та перспективних умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Вибраний напрямок дослідження безпосередньо пов'язаний з цільовою програмою НДР “Соціально-філософські і культурологічні проблеми духовного життя суспільства”, яку здійснює Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого (державний реєстраційний номер 0186.0.070870), з міжвузівськими НДР “База”, “База-2” (автор дисертації – науковий керівник НДР), “Гуманізація-2”, які здійснюються на замовлення Міністерства оборони України. Результати дослідження знайшли відображення в проміжних та заключних звітах про НДР.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблемам національної безпеки присвячена значна кількість праць – починаючи від античної філософії до сучасних наукових розробок. В науковій літературі накопичений значний матеріал, сформовані певні теорії й концепції національної безпеки, оформлені різноманітні підходи до визначення її суті, формування системи забезпечення національної безпеки та її функціонування. Особливого ступеня розвитку проблема національної безпеки набула завдяки її безпосередньо практичному характеру в межах політичної науки. Враховуючи це, можливим є виділення декількох груп праць з даної проблеми.

Першу групу праць складають фундаментальні твори мислителів, які з різних боків підходили до вивчення безпеки як соціального явища. Біля витоків дослідження цієї проблеми стояли такі відомі мислителі минулого, як Овідій, Геракліт, Цицерон, Сенека, Франк, Макіавеллі, Гроцій, Крюссе, Сен-Сімон, Монтеск'є та інші, які пов'язували безпеку передусім з державою та зовнішніми загрозами. Та вже з тих часів були закладені підвалини наукової парадигми, згідно з якою гарантія безпеки передусім здійснюється військовими засобами і головною інституцією, яка захищає власні інтереси, є держава. Суттєвий вплив на формування філософської думки класичного й усіх подальших історичних періодів здійснила творчість Т.Гоббса й І.Канта, з іменами яких пов'язане філософське осмислення проблем безпеки у тісному поєднанні з проблемами права, держави тощо. Їх концепції вважаються класикою соціальної філософії й загальнотеоретичним підґрунтям дослідження проблеми безпеки.

Другу групу праць складають твори мислителів першої половини ХХ ст.: Р.Арона, А.Бергсона, М.Л.Кінга, Б.Рассела, П.Т. де Шардена, А.Тойнбі, А.Швейцера, К.Ясперса та ін. Тут домінує прагнення осмислити збереження безпечного стану будь-якого життя виходячи з теорії космогенезу. Суттєва частина доробок вказаних авторів присвячена екзистенційному обґрунтуванню проблеми безпеки через розуміння свободи, а також обґрунтуванню можливості встановлення безпеки через об'єднання людей у добровільний союз, здатний гарантувати безпеку. Зазначена особливість робить вказані доробки здебільшого теоретичними.

Проблема безпеки в сучасному розумінні почала активно досліджуватися з 50-х років минулого століття. Головні ідеї були вперше сформульовані та оформлені

вченими й політиками США. В наступні роки національна безпека перетворилася на одну з широко розповсюджених базових категорій. У зв'язку з цим, *третьою групу* праць складають наукові доробки таких представників, як Є.Азар, А.Ахарія, Л.Браун, С.Браун, Б.Броді, Зб.Бжезинський, Р.Джексон, Д.Кауфман, У.Ліппман, Г.Моргентау, Ч.Мур, К.Ноор, П.Хат та ін. У їх працях викладені головні підходи до визначення поняття “національна безпека” через її зв'язки з системою базисних цінностей суспільства. Однак вказані автори не виправдано абсолютизують аксіологічну складову проблеми і недостатню увагу приділяють онтологічним і антропологічним аспектам.

У вітчизняному соціогуманітарному знанні категорія “національна безпека” почала використовуватися лише на початку 90-х років минулого століття, причому основна увага приділялась оборонному військовому потенціалу держави. Таким чином, *четверту групу* праць складають праці К.Воробйова, В.Голубева, О.Дмитрієва, В.Малькова, Г.Лукави, Ю.Мамонтова, М.Табунова, О.Тіморіна, С.Тюшкевича, М.Чалдимова, М.Ясюкова та ін., у яких досліджувалися складові оборонного потенціалу (економічний, морально-політичний, військовий) та шляхи підвищення їх показників. Основна увага тут сконцентрована на проблемі підготовки силових структур держави до можливої війни, однак основні проблеми безпеки практично зводились до реальних та потенційних загроз (причому виключно воєнних) державі.

В 90-ті роки минулого століття на пострадянському просторі також з'являються наукові праці, автори яких, спираючись на дослідження теоретиків Заходу й США, здійснюють спроби опрацювання положень та власних концептуальних моделей національної безпеки в сучасних умовах. Такі праці складають *п'яту групу* наукових доробок. У працях, наприклад, українських дослідників: В.Батюка, О.Бодрука, Г.Волинки, О.Дергачова, В.Горбуліна, О.Гончаренка, О.Данильяна, Є.Кравця, Є.Лисицина, Є.Мануйлова, М.Мельника, Г.Мурашина, В.Мороза, В.Паламарчука, Б.Парахонського, М.Хилька, В.Шевченка, С.Шеригіна та інших здійснені спроби дослідження національної безпеки з точки зору національних інтересів та пріоритетів, місця й ролі у ній військової сили.

Власне військові аспекти проблеми забезпечення національної безпеки України були проаналізовані у працях В.Ваколюка, Б.Демидова, Г.Костенка, В.Кохна, В.Радецького, М.Требіна, В.Шкідченка та ін. Певних результатів у дослідженні окремих аспектів національної безпеки досягли В.Ананьїн, Л.Безчастний, О.Бельков, Ф.Боровський, С.Грабовський, В.Кириленко, Ю.Калиновський, М.Куліченко, І.Малашенко, В.Мороз, В.Мунтіян, В.Смоляннюк, С.Хамідов, С.Шефель та інші. У працях В.Андрущенко, Є.Бистрицького, В.Ворони, О.Дергачова, В.Кураса, А.Кулібаби, С.Макеєва, І.Надольного, В.Пазенка, М.Панчука, М.Поповича, Б.Попова, Ю.Римаренка, Л.Шкляра та інших окрема увага приділена внутрішній соціальній безпеці суспільства перехідного типу в контексті певних соціальних процесів. Разом з тим, проблема національної безпеки у працях вказаних авторів аналізувалась без комплексного урахування впливу етнонаціональних, культурних, ментальних, інформаційних факторів на стійкість і стабільність соціуму у транзитивних умовах.

В окрему, *шосту групу*, виділяються наукові праці, присвячені розробці проблеми суспільств транзитивного типу. Тут виділяються праці С.Айзенштадта,

Дж.Александера, В.Баркова, І.Бекешкіної, Д.Видріна, О.Власюка, Є.Головахи, О.Данильяна, Р.Дарендорфа, Т.Заславської, С.Кара-Мурзи, В.Крисаченка, П.Кубічека, М.Маколі, Г.Мангоффа, Ю.Павленка, Т.Парсонса, К.Поппера, П.Ситника, Н.Смелзера, М.Степико, С.Стояновича, Е.Тоффлера, Я.Щепанського та інших, у яких опрацьовані основи методології дослідження системних трансформацій, їх протиріч і тенденцій, а також здійснений аналіз трансформаційних процесів у постсоціалістичних та пострадянських країнах. Однак в їх працях характеристики перехідних соціумів здебільшого подаються незалежно від постійних і змінних параметрів перехідних соціальних систем, без урахування того факту, що для транзитивних суспільств апіорна небезпека є домінуючою характеристикою системи.

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок, що на даний час відсутнє спеціальне наукове дослідження, в якому як самостійне завдання здійснювався б комплексний теоретико-методологічний аналіз проблеми забезпечення національної безпеки в умовах трансформаційних процесів. Здійснення ж такого аналізу дозволить на практиці реалізувати перехід до її забезпечення, мінімізувати негативні наслідки прояву протиріч, які є неминучими у перехідних процесах у соціумі.

Таким чином, актуальність обраного напрямку дослідження, його недостатня розробленість, нагальна необхідність систематизації й філософського узагальнення наявних доробок в аналізі феномена національної безпеки в різноманітних галузях соціогуманітарного знання, а також теоретична та практична значущість даної проблеми й визначили вибір теми, об'єкта й предмета даного дослідження.

Мета й завдання дослідження. В дослідженні ставиться мета: здійснити комплексний аналіз феномена національної безпеки, розкрити його природу і місце в системі забезпечення безпеки соціуму, а також обґрунтувати основні напрямки оптимізації механізму такого забезпечення в умовах трансформаційних процесів. Реалізація поставленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення наступних дослідницьких завдань:

- здійснити ретроспективний аналіз генезису філософської рефлексії сутності проблеми національної безпеки;
- уточнити методологічні підходи до комплексного філософського аналізу проблеми національної безпеки в умовах трансформаційних процесів;
- виокремити основні показники соціокультурних трансформацій на підставі визначення сутності й змісту суспільств транзитивного типу;
- обґрунтувати особливості параметрів стійкості й лабільності суспільств транзитивного типу в контексті їх безпеки;
- з'ясувати сутність базових констант і варіативних показників буття суспільств в контексті національної безпеки;
- уточнити розуміння основних джерел і факторів впливу на стан безпеки транзитивних суспільств;
- обґрунтувати сутність феномена національної безпеки на рівні особистості, держави, суспільства та на міжнародному рівні;
- визначити особливості феномена національної безпеки у перехідних умовах;

- з'ясувати сутність, основні елементи механізму забезпечення національної безпеки, їх взаємозв'язки та особливості в транзитивних умовах;
- теоретично обґрунтувати основні напрямки оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій.

Об'єктом дослідження є феномен національної безпеки як необхідна умова буття й розвитку суспільства.

Предмет дослідження – специфіка й характер забезпечення національної безпеки в умовах трансформації суспільства.

Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні на основі комплексного теоретико-методологічного аналізу авторської концепції феномена національної безпеки в умовах трансформації суспільства на фоні поглиблення протирічливих тенденцій глобалізаційного розвитку сучасного світового соціуму, в основу якого покладені уточнені концептуальні уявлення про сутність безпеки особистості, суспільства й держави і про форми її прояву в умовах соціокультурних трансформацій. На підставі цього виявлена сутність механізму забезпечення національної безпеки, специфіка його реалізації в трансформаційному середовищі, а також визначені й обґрунтовані основні напрямки оптимізації для транзитивних соціумів.

В дисертації висунуто ряд положень, які конкретизують наукову новизну:

- вперше на філософському рівні наукового дослідження здійснено компаративний аналіз основних теоретичних концепцій і підходів до розуміння сутності впливу соціокультурних трансформацій на стан національної безпеки соціальних суб'єктів. Доведено, що складний сучасний транзитивний процес корелюється з проблемами й протиріччями у сфері безпеки на особистісному, державному, суспільному та міжнародному рівнях;
- обґрунтовано методологічний підхід до філософського аналізу національної безпеки, згідно з яким національна безпека розглядається як комплексний феномен, що має складну багаторівневу структуру й підпорядковується закономірностям функціонування й розвитку, які притаманні складним системам. Обґрунтовано, що в умовах соціокультурних трансформацій національну безпеку найбільш доцільно розглядати з точки зору основних рівнів: безпеки особистості, держави й суспільства та їх глобалізаційної інтегрованості у світовому соціумі, підтримання оптимального стану яких, шляхом створення необхідних умов для реалізації їх життєво важливих інтересів, є головною метою даної системи;
- обґрунтовано, що в контексті трансформативних умов, для комплексного аналізу феномена національної безпеки на філософському рівні доцільно використовувати діалектичний і синергетичний підходи в їх поєднанні і взаємодоповнюваності;
- удосконалена філософська рефлексія сутності загроз національній безпеці, згідно з якою загрози визначаються як детерміновані об'єктивно-суб'єктивними факторами можливості й готовності будь-якого суб'єкта соціокультурної реальності нанести збитки життєво важливим інтересам особистості, держави й суспільства. В контексті цього уточнена й поглиблена рефлексія сутності інтересів безпеки транзитивних соціумів через детермінацію інституційними й соціальними суб'єктами й реалізацію у

соціальної дійсності потреб та інтересів особистості, суспільства, держави у самозбереженні власної ідентичності за будь-яких умов розвитку;

- уточнено сутність категорії “національна безпека”, під якою розуміється показник здатності суспільства й держави, що захищають національні інтереси, самостійно чи разом з іншими дружніми країнами (народами, націями), стримувати або усувати внутрішні й зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку, іншим важливим елементам духовної й матеріальної життєдіяльності; ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз;

- вперше запропоновано варіант рефлексії сутності перехідного періоду, згідно з яким він полягає в безпечній трансформації від попередньої соціальної системи до соціальної системи, яка окрім економічних, політичних та інших показників має основні демократичні характеристики громадянського суспільства;

- вперше доведено, що стійкість і лабільність соціальної системи взагалі та кожної її складової зокрема виражається в дії базових констант (архетипів і ментальності) й варіативних величин (у духовній, економічній, соціальній, політичній сферах) в їх конкретному змісті, ролі в системі суспільних відносин, а також у механізмі їх впливу на діяльність у сфері безпеки. Визначені умови й принципи функціонування перехідної соціальної системи, що дозволяють їй забезпечувати стійкість і стабільність. Доведено, що збереження динамічної рівноваги, припускає наявність у суспільстві інтегративних механізмів, за допомогою яких ендогенні зміни підтримуються у певних межах, які відповідають основним структурним характеристикам. Обґрунтовано, що принципову роль в утриманні стійкості соціальної системи відіграють соціальні константи.

- вперше встановлено, що стабільність соціальної системи пов’язана не зі змінами варіативних факторів як таких, а від параметрів цих змін, їхньої амплітуди. Збереження змін варіативних факторів у відомих межах і означає стан динамічної рівноваги транзитивної соціальної системи, що сприяє її саморозвитку, й одночасно забезпечує необхідний рівень стабільності, тобто гармонізації протирічливих та взаємодіючих складових, що і є основою забезпечення безпеки соціуму. Здатність суспільства за допомогою різноманітних регуляторів підтримувати оптимальний баланс між даними факторами визначає його можливості стосовно забезпечення стійкості й безпеки усіх своїх основних компонентів і соціальної системи в цілому;

- обґрунтовано, що в умовах трансформацій, особливого значення набуває феномен маргінальності, де соціальний суб’єкт виступає як певна персоніфікація етнічних, економічних, соціальних і культурних відносин певної історичної епохи в її просторово-часовій локалізації. Доведено, що вектори розвитку маргінальних суб’єктів можуть задавати різну спрямованість динаміці розвитку перехідних суспільств: як негативну – деформація і руйнування перехідних соціумів, так і позитивну – формування якісно нових соціокультурних структур як на мікро-, так і на макрорівні, які є спроможними забезпечити безпеку суспільства й держави;

- запропоновано варіант розуміння сутності механізмів забезпечення національної безпеки та їх типології. Доведено, що основними компонентами структури механізму

забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій доцільно вважати: зумовлені потребами функціонування та розвитку особистості, держави й суспільства цілі забезпечення національної безпеки; система суб'єктно-об'єктних відносин процесу забезпечення національної безпеки; методи, способи, засоби, шляхи й форми діяльності щодо забезпечення національної безпеки; суб'єкти, в діяльності яких реалізуються закономірності функціонування та розвитку системи забезпечення національної безпеки;

– виділені тенденції, які здійснюють безпосередній вплив на практичну реалізацію механізму забезпечення національної безпеки у кожній країні перехідного типу, в контексті чого опрацьовано й запропоновано цілий комплекс напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Дисертація відноситься до філософських досліджень проблем суспільства та його безпеки, тому визначення методологічної бази було зорієнтоване на комплексне розв'язання поставлених проблем і завдань, що вимагає міждисциплінарного наукового підходу. В дисертації узагальнено й використано результати наукових досліджень з філософії, політології, соціології, конфліктології, соціальної психології, культурології, причому перевага надається діалектичному та синергетичному підходам при урахуванні самостійного значення й взаємодоповнюваності інших загальнонаукових та спеціальних методів та підходів наукового пізнання.

У дослідженні застосовувались:

- порівняльно-критичний аналіз різних концептуалізацій феномена національної безпеки в історико-філософському контексті;
- діалектичний метод у формі аналізу категорій сутності, існування, елементів, структури, системи, а також принципів і законів діалектики при аналізі різних аспектів буття суспільств в контексті безпеки;
- екзистенційний підхід при розкритті сутності й змісту безпеки особистості;
- системний підхід при аналізі соціальних систем та систем забезпечення їх безпеки;
- структурно-функціональний, соціально-типологічний, діяльнісний підходи при дослідженні соціальних явищ;
- синергетичний підхід при аналізі параметрів стійкості й стабільності соціальних систем, а також їх лабільності в умовах хаотичності соціокультурного середовища;
- метод єдності історичного й логічного при визначенні структури системи забезпечення національної безпеки та шляхів її оптимізації;
- метод моделювання при формулюванні теоретичних конструкцій системи забезпечення національної безпеки.

У дисертації значною мірою використовувався методологічний потенціал західних та вітчизняних дослідників соціальних проблем, окремих аспектів соціального буття та проблем безпеки: Р.Арона, Е.Афоніна, В.Баркова, І.Бекешкіної, Д.Белла, М.Вебера, О.Власюка, Г.Волинки, К.Гаджієва, Є.Головахи, О.Данильяна, Р.Дарендорфа, Е.Дюркгейма, Ж.Еванса, С.Кара-Мурзи, В.Крисаченка, П.Кубічека,

С.Ліпсета, Н.Лумана, М.Маколі, Г.Мангоффа, Б.Парахонського, Т.Парсонса, К.Поппера, Н.Смелзера, М.Степико, С.Стояновича, Е.Тоффлера, Ф.Фукуями, М.Хилька, Я.Щепанського та ін.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження обумовлене сукупністю положень, які конкретизують наукову новизну. Результати дослідження складають певну методологічну базу для подальшої розробки проблеми й визначення сутності, структури та змісту феномена національної безпеки, зокрема в умовах трансформацій соціумів. Основні результати й висновки дисертації можуть використовуватись в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при оцінці та обґрунтуванні концепцій реформування суспільств та їх безпеки; використовуватись державними органами та іншими суб'єктами соціального процесу для більш глибокого розуміння сутності системи забезпечення національної безпеки та механізму такого забезпечення у перехідних суспільствах, підвищення ефективності управлінських рішень. Результати дослідження можуть бути застосовані з метою поглиблення змісту й посилення практичного спрямування таких навчальних дисциплін, як “Філософія”, “Політологія”, “Соціологія” та навчального модуля “Національна безпека”; при створенні спецкурсів для аспірантів, магістрів і студентів з проблем національної безпеки. Окремі положення дисертаційного дослідження лягли в основу навчальних посібників “Національна безпека України”, “Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації”; підручника “Філософія права”, підготовлених за безпосередньою участю дисертанта, а також в основу створення й публікації самостійних авторських фахових видань з даної проблеми.

Особистий внесок здобувача. У статтях, які видані у співавторстві, усі принципові ідеї, концептуальні положення, узагальнення та висновки стосовно об'єкта та предмета дослідження належать особисто здобувачу.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження були використані в авторських публікаціях, у виконаних під керівництвом автора науково-дослідних роботах “Соціально-філософський аналіз аспектів національної безпеки України” та “Дослідження етно-ментально-правових підстав формування і генезису свідомості національної безпеки України” виконаних у 2001–2003 роках на кафедрі філософії Харківського військового університету. Результати, одержані дисертантом, апробовані в процесі обговорення на науково-теоретичних семінарах кафедри філософії Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, кафедри філософії Харківського військового університету, кафедри філософії Харківського університету Повітряних Сил, кафедри соціології і політології Харківського національного політехнічного університету “ХПІ”, під час роботи круглого столу “Актуальні проблеми філософії права” (Одеса, 2005), у виступах на науковій конференції “Конституція України – основа модернізації держави і суспільства” (Харків, 2001), Міжнародній конференції “10 років демократичних реформ в Україні: досягнення, проблеми, перспективи” (Донецьк, 2001), науковій конференції “Політика: історія і сучасність” (Миколаїв, 2002), XIV, XV та XVI Харківських політологічних читаннях (Харків, 2003, 2004, 2005), Міжнародній науковій конференції “Методологічні проблеми правової науки” (Харків, 2003), VII

Міжнародній науково-практичній конференції “Наука і освіта – 2004” (Дніпропетровськ, 2004), науковій конференції “Культура та інформаційне суспільство XXI століття” (Харків, 2004), науковій конференції за підсумками виконання комплексної цільової програми “Основи духовного життя суспільства та розвиток особистості” (Харків, 2004), міжвузівській науково-практичній конференції “Війна і насильство: минуле та майбутнє” (Харків, 2005), Міжнародній науковій конференції “Диагностика и прогнозирование социальных процессов” (Белгород, 2005), Міжнародній науково-практичній конференції “Глобалізація та проблеми вітчизняного медіапростору” (Запоріжжя, 2005), Міжнародній науково-практичній конференції “Развитие и перспективы национальной правовой системы в контексте европейских интеграционных процессов” (Мінськ, 2005), III Міжнародній науковій конференції “Поляки і політика” (Житомир, 2005).

Основні ідеї та результати дослідження викладено у 3 монографіях, 29 статтях у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України (з них 21 – у наукових фахових виданнях з філософії), 12 матеріалах та тезах конференцій, 2 заключних звітах про НДР, 2 навчальних посібниках.

Найважливіші положення й анотації дисертації українською, російською та англійською мовами опубліковані за допомогою мережі Інтернет у телекомунікаціях (*alt.philosophi.debate; relcom.sci.philosophi; humanities.philosophi.objectivism*).

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів (15 підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Обсяг дисертації – 457 сторінок, з них 393 сторінки основного тексту (16,4 авторських аркушів), список використаних джерел містить 662 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ присвячено обґрунтуванню актуальності теми, висвітленню стану опрацьованості проблеми, визначенню об’єкта й предмета, мети та завдань дослідження, опису його теоретико-методологічних основ, розкриттю наукової новизни дослідження, його теоретичної та практичної значущості.

У першому розділі “Методологічні основи дослідження національної безпеки”, який включає в себе чотири підрозділи, наведена характеристика проблеми дослідження, здійснена філософська рефлексія феномена національної безпеки із залученням історико-філософського матеріалу та сучасних дискурсів західного та вітчизняного соціогуманітарного знання. Сутність феномена національної безпеки розглядається з точки зору його цілісності й багаторівневості.

У першому підрозділі “Теоретичне підґрунтя методології дослідження проблем національної безпеки: історико-філософський аспект” здійснено ретроспективний аналіз проблеми національної безпеки в історії розвитку філософської думки. Аналіз свідчить, що проблема безпеки особистості, суспільства й держави хвилювала мислителів починаючи із стародавніх епох, щоправда, розглядалась переважно в контексті війни й миру. Виявлені особливості розуміння проблеми національної безпеки, притаманні кожному історичному періоду.

В античну епоху ідея загальної безпеки пов’язувалась переважно з відсутністю

війни (Геракліт, Платон, Аристотель). Цілям безпеки слугували апарат державної влади, правові інститути та релігія, провідне місце в цій системі займала зовнішня політика. В епоху пізньої античності формується негативне ставлення до війни взагалі й визнання корисності деяких її видів, що сприяють “локальній безпеці” (Овідій, Тібулл, Сенека).

В період домінування середньовічного християнського світогляду розуміння безпеки поєднувалось із засудженням будь-якого насильства, вбачаючи найважчий гріх в позбавленні людини життя (Августин, Аквінат). Мир і безпека є вищим благом. Від Августина бере початок ідея “Миру Божого” – мирного порядку, безпеки й злагоди в межах християнських держав. В епоху Відродження й Нового часу така точка зору трансформувалась у проблему безпечних взаємостосунків між державами й пошуку шляхів їх нормалізації (Е.Роттердамський, С.Франк, Г.Гроцій). Наукове обґрунтування даної проблеми в сучасному розумінні й певні напрямки її вирішення містяться у творчості Т.Гоббса та І.Канта, точки зору яких на сутність національної безпеки є найбільш характерними в даному контексті. Обґрунтування сутності національної безпеки через колективну безпеку народів, їх єдність і демілітаризацію пропонували представники утопічного соціалізму й марксизму.

XX століття характеризується філософськими підходами до осмислення безпеки. Висловлюються думки, що розум повинен взяти верх над безглуздя, людство з метою безпеки має відмовитись від “штучних потреб”, етично оновитись, сформувані універсальну космічну етику, усунути насильство як джерело небезпеки. Обґрунтовується необхідність об’єднання людей на основі спільного світогляду для загального руху до єдиної мети – свободи й безпеки. Зовнішня й внутрішня безпека може бути забезпечена лише на основі екзистенційної свободи кожного індивіда (А.Бергсон, Б.Рассел, А.Швейцер, К.Ясперс).

Друга половина XX ст. з точки зору осмислення проблем безпеки найяскравіше характеризується творчістю А.Тойнбі, Р.Арона. А.Тойнбі пропонує для забезпечення безпеки альтернативну стратегію, яка полягає в об’єднанні урядів для спільного протистояння агресії. В основі механізму забезпечення безпеки Тойнбі вбачає свідому діяльність людей у двох альтернативних напрямках: 1) спроби вести наступ на насильство за допомогою прямих дій приватних осіб і 2) спроби досягти цієї ж мети за допомогою побічних дій громадян держави. Кінцевою метою таких дій має стати об’єднання людства на засадах справедливості в “добровільний союз”, здатний гарантувати безпеку через остаточне знищення інституту насильства.

Р.Арон пропонував розрізняти три типи безпеки: рівновагу, гегемонію й імперію. Він вважав, що сили політичних співтовариств можуть бути взаємно збалансовані, можуть домінувати сили одного з них, і, нарешті, сили одного з них можуть перевершувати всі інші, причому такою мірою, що всі співтовариства, виключаючи одне-єдине, втрачають свою автономію й набувають тенденції до зникнення.

Здійснений аналіз дав можливість зробити висновок, що за наявності великої кількості публікацій з проблеми безпеки не існує узагальнюючого дослідження, де б здійснювався комплексний філософський аналіз даного феномена з метою уможливлення його реалізації в умовах трансформацій.

У другому підрозділі “*Методологія аналізу й філософської рефлексії національної безпеки як соціокультурного феномена*” здійснено визначення й уточнення категоріального апарату філософських досліджень у сфері національної безпеки. Для уточнення сутності категорії “національна безпека” проаналізовано її етимологічний зміст, шляхи включення значенневих моментів зазначеної категорії в соціально-філософське поле в сучасних умовах. Здійснений розгорнутий філософський аналіз таких складових феноменів, як “конституційна безпека”, “регіональна безпека”, “соціальна безпека”, “зовнішня безпека”, “внутрішня безпека” тощо, які мають протирічливі тлумачення у науковій літературі. Доведено, що забезпечення як кожної із вказаних складових, так і національної безпеки взагалі полягає в реалізації збалансованих інтересів особистості, суспільства й держави у політичній, економічній, інформаційній, військовій, екологічній та інших сферах.

Понятійно розмежовані категорії *небезпека* та *загроза*. Обґрунтовано, що небезпека – це наявність і дія реальних чи потенційних сил і факторів, які можуть стати дестабілізуючими стосовно особистості, соціальної системи в нанесенні їм збитку, дезорганізації або повного знищення. Доведено, що по мірі актуалізації небезпеки вона може виступати у формі загрози. Будь-яку загрозу характеризують, як мінімум, чотири найважливіші сутнісні ознаки: а) вона є найвищим ступенем перетворення небезпеки з можливості в дійсність; б) загроза – висловлений намір одних суб’єктів завдати шкоди іншим; в) це готовність здійснити насильство для заподіяння збитку; г) це – динамізована небезпека. Звідси загроза – це актуалізована форма небезпеки в процесі її перетворення з можливості в дійсність, готовність одних суб’єктів завдати шкоди іншим.

Доводиться, що в умовах соціокультурного транзиту особливо актуалізуються саме внутрішні загрози національній безпеці, система яких є сукупністю економічних, політичних, соціальних, етноконфесійних та інших факторів, що дестабілізують внутрішній розвиток держави й суспільства. Обґрунтовано, що внутрішні загрози є детермінованими, насамперед, об’єктивними умовами, зокрема, перехідним етапом державного будівництва; глобальною кризою, у всіх без винятку сферах життя перехідного суспільства; неготовністю керівництва країн, державних інститутів і самого суспільства до протидії новій системі внутрішніх загроз. У доповнення до аналізу внутрішніх загроз проаналізовано зовнішні аспекти даної проблеми в умовах глобалізації, здійснено аналіз понять глобальна безпека, колективна безпека, міжнародна безпека, регіональна безпека та уточнено ступінь їх співвідношення й взаємозв’язку.

Аналіз свідчить, що в умовах глобалізації найважливіше значення має воєнна безпека, яка залежить від стану оборонної могутності країни на необхідному рівні, встановлення сприятливих безконфронтаційних взаємин з іншими країнами. Обґрунтовано, що з філософської точки зору система забезпечення воєнної безпеки має базуватися на чітких принципах, найважливішими серед яких виділяються: принцип стримування, принцип неприйнятного збитку, принцип неприховання сил і засобів, принцип розумної оборонної достатності.

Констатується, що спроби емпіричного вирішення сучасних проблем

забезпечення національної безпеки суспільств трансформативного типу, багато з яких за змістом і масштабами не мають аналогів в історії, у переважній більшості випадків не дають бажаних результатів, а іноді навіть посилюють негативні наслідки. Тому, є сенс широко застосовувати більш високий (теоретичний) рівень, де об'єкт досліджується з точки зору його основних, суттєвих зв'язків і відносин. Доводиться, що тільки за умов такого підходу можна створити науково відпрацьовану систему знань про національну безпеку, сформувати закономірності її буття в їх системній єдності й цілісності, реалізувати ефективну стратегію безпеки.

У третьому підрозділі “Принципи й методи дослідження проблеми національної безпеки” здійснена спроба вирішення проблеми оптимального співвіднесення теоретичного й емпіричного рівнів наукового пізнання, їх інтеграції з метою отримання нового узагальненого знання про сутність і особливості феноменів національної безпеки. Для вирішення практичних проблем стосовно функціонування тих чи інших сфер національної безпеки та системи безпеки в цілому використовувались конкретні методологічні принципи дослідження, які можуть бути застосованими при науковому пізнанні усіх предметних сторін об'єкта – суспільно-політичних процесів, які віддзеркалюють розвиток і стан національної безпеки.

При аналізі різноманітних методологічних підходів автором реалізований принцип доповнюваності, оскільки при дослідженні проблем національної безпеки у перехідних умовах часто виникають проблеми інтерпретації протирічливих фактів, гносеологічні труднощі співвіднесення дискретного й безперервного. Крім того, система забезпечення національної безпеки (особливо в перехідних умовах) складається з численних підсистем, які постійно змінюються як за складом, так і за кількістю і вимагають самостійного аналізу. Доведено, що доповнюваність при інтерпретації соціокультурних явищ за допомогою різних мов також є важливим для аналізу процесів у сфері національної безпеки (логічний, математичний та ін. описи). Принцип доповнюваності проаналізований і реалізований у дослідженні національної безпеки в перехідних умовах не тільки в загальнотеоретичному, а й у прикладному сенсі; не тільки для опису й пояснення доповнюваності сфер і видів безпеки, а й для отримання нового знання, яке має значно наближатися до адекватної рефлексії об'єктивного стану речей.

Проаналізоване й обґрунтоване методологічне підґрунтя для інтеграції показників національної безпеки на різних її рівнях і в різних сферах життєдіяльності суспільства, синтезу узагальнених критеріїв національної і глобальної безпеки. В контексті цього автором обґрунтовано віддається перевага поєднанню діалектичного й синергетичного підходів для аналізу феномена національної безпеки, причому синергетичний підхід використовувався для аналізу аспектів національної безпеки в умовах нестабільності, органічно доповнюючи усталений діалектичний підхід.

У четвертому підрозділі “Методологічний контекст аналізу основних джерел загроз і факторів впливу на стан безпеки трансформативних суспільств” використовуючи й поєднуючи психологічні, соціологічні, політологічні та інші підходи проаналізовані біологічні й соціальні джерела агресивності як основні

детермінанти стану безпеки. В основу філософського узагальнення тут покладена інформаційно-енергетична концепція еволюції, яка базується на критеріях збереження гомеостазису та найменшої дисипації (розсіювання) енергії й мінімуму зростання ентропії соціальної (біологічної) системи.

На підставі здійсненого аналізу стверджується, що однією з першопричин, які зумовлюють джерела й фактори впливу на стан безпеки країн транзитивного типу, є агресивність як атрибут живих і соціально-організованих організмів. Стосовно зовнішніх джерел агресивності й основних факторів впливу на стан безпеки транзитивних соціумів проаналізовано комплекс біологічних, соціальних, політичних, економічних феноменів, відносин між державами. У контексті зовнішніх детермінант стану безпеки перехідних суспільств джерела й фактори впливу є сукупністю різних заходів і засобів залякування, обіцянкою заподіяння зла, шкоди тощо. У понятті системи безпеки, вказані джерела й фактори – одна зі сторін міжнародних відносин, позбавлення держави суверенності, економічної незалежності, можливості підпорядкування однієї держави іншим, тобто прояв небезпеки. Зовнішні джерела й фактори загроз є постійними й притаманними як стабільним, так і транзитивним соціальним системам. Однак в дисертації доводиться, що в умовах транзиту з'являється велика кількість нових загроз, особливо внутрішніх, які руйнують основи безпеки суспільства й держави і створюють тим самим сприятливі умови для успішного впливу загроз зовнішніх.

У другому розділі **“Основні сутнісні й змістовні характеристики суспільств трансформативного типу в контексті національної безпеки”** досліджено перехідні суспільства з точки зору їх найважливішої характеристики – транзитивності, здійснено комплексний філософський аналіз системної трансформації, пов'язаної зі зміною парадигм суспільного розвитку.

У *першому підрозділі “Загальна характеристика суспільств трансформативного типу”* здійснено аналіз сутності перехідних пострадянських суспільств на підставі синергетичної методології. В контексті проблеми безпеки доведено, що кожний історично відомий тип соціальної організації має свої конкретно-історичні обґрунтування й причини. І відносно стійкі соціальні системи, а за ними й перехідні (транзитивні) суспільства до нестійкого стану приходять не тому, що хтось припустився помилки, а тому, що за якихось конкретних історичних умов такий тип соціального устрою найбільшою мірою відповідає потребам безпеки, виживання, самозбереження суспільства як особливого організму. При цьому, поняття перехідності розуміється не як проста номінація етапу трансформації соціуму, а як особливий стан суспільства, що має самодостатнє значення.

В результаті аналізу обґрунтовано, що перехідність розвитку певних соціумів, їхня гранична динамічність і багатоваріантність передбачає й перехідність, невизначеність, динамічність їхніх якісних характеристик, тому досить складно дати чіткі, визначені характеристики за всіма головними критеріями, які відповідали б можливим варіантам трансформації конкретних соціумів. Як правило, всі основні характеристики цих суспільств виступають комбінацією їх сутнісних рис і замикаються на феномен безпеки.

Перехідні суспільства характеризуються станом невизначеності, нестабільності процесу переходу від інтеграції та диференціації одного типу до інтеграції та диференціації іншого типу, що є близьким до стану дезорганізації, хаосу. Однією з основних характеристик перехідного суспільства є те, що колишні соціальні зв'язки були зламані, система забезпечення безпеки порушена й зі зміною таких умов на поверхні з'явилися нові зв'язки, які розвинулися під впливом системи управління. Як свідчать результати проведеного аналізу, різниця ж між тим чи іншим конкретним суспільством перехідного типу полягає у спрямованості вектора розвитку й у мірі прямого державного втручання у соціальні зв'язки та інститути.

Основою соціальної системи перехідного типу є безпосередня комунікація суб'єктів, що й відрізняє перехідні системи від традиційних, структурованих соціумів, де така комунікація опосередковується інституційно та структурно. Суспільне життя транзитивних соціумів частково обмежується простором публічної комунікації, а тому сфера публічності поширюється на всі галузі життєдіяльності суб'єктів. Так формується комунікативний континуум, у якому суб'єкт взаємодії здебільшого є примушеним або брати участь у всій сукупності комунікацій, або взагалі відмовитися від участі в них, вийти із соціального простору. Останнє виступає в перехідному суспільстві як асоціальний, небезпечний акт і саме в цьому полягає прояв маргіналізації.

Результати дослідження свідчать про те, що особливістю трансформації закритих суспільств пострадянських країн є їх перетворення з мілітаризованого закритого суспільства в криміналізоване відкрите суспільство. Парадигмальним для даного типу суспільства є домінування стану “боротьби всіх проти всіх”, атомізацією соціального життя. Звідси робиться висновок, що динаміка перехідних процесів у транзитивний період не може бути апріорі визначена як безальтернативна. Доводиться, що перехідний період – це часовий інтервал, у ході якого один тип організації соціальної системи трансформується в інший. Обґрунтовується, що сутність перехідного періоду полягає в трансформації від попередньої соціальної системи до соціальної системи, яка має основні характеристики громадянського суспільства.

Другий підрозділ “Стійкість і лабільність суспільств трансформативного типу в системному вимірі” присвячений аналізу постійних і змінних величин, які впливають на стійкість і лабільність соціальних об'єктів. На підставі поєднання системного й синергетичного підходів дана загальна оцінка сутності соціальних констант і характеристика ролі змінних величин у динамічних явищах соціокультурного транзиту, визначені умови й принципи функціонування перехідної соціальної системи, що дозволяють їй забезпечувати стійкість, стабільність і безпеку.

Результати аналізу свідчать, що способом існування транзитивних соціальних систем є збереження їх цілісності й визначеності через безперервні зміни стану системи в цілому, окремих її частин і елементів. Динамічна рівновага систем виражається у збереженні значень їхніх констант, оскільки за час існування таких систем їхня ентропія спроможна підтримуватись на одному рівні або навіть часом зменшуватись. Таким чином, перехідні соціуми спроможні до самоорганізації, яка виявляється в складному сплетінні й узгодженні індивідуальних і групових сил,

інтересів, прагнень, мотивів; вона має об'єктивний характер і виступає у виді суспільної еволюції, результат якої не може бути визначеним з достатньою імовірністю виходячи із самого процесу самоорганізації.

Однак суспільної самоорганізації на певному рівні розвитку стає недостатньою для безпечного регулювання складних суспільних процесів, які породжують явища дезорганізації, що загрожує основам нормальної життєдіяльності соціуму. Сама потреба в безпеці перехідного суспільства й кожної його складової, у збереженні цілісності системи вимагає особливого механізму регулювання, тобто державної організації, головним компонентом якої виступає механізм державного управління. Тому обґрунтовується й наголошується, що в транзитивних соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією, при цьому організуючим началом є діяльність держави як загальний спосіб регулювання суспільних відносин.

Обґрунтовується необхідність гармонійної єдності суспільної організації й самоорганізації, оскільки збіг “силових ліній” організації й самоорганізації є основною умовою подолання дезорганізаційних явищ і збереження стабільності розвитку соціальної системи. Доводиться, що у протилежному випадку може відбутися придушення самоорганізації організацією, що в практичному житті означає порушення природного, органічного процесу історичного розвитку суспільства і є вираженням спроби штучного нав'язування вразливого перехідному суспільству заздалегідь заданих схем, схильності влади до соціального проектування й експериментування.

Найважливішою умовою утримання динамічної рівноваги перехідних соціальних систем є такий тип їхнього функціонування, при якому забезпечується внутрішня спрямованість на досягнення певного результату, що виступає фактором стійкості функціонування системи або її функціональним інваріантом. Доводиться, що безпечна динамічна рівновага транзитивної соціальної системи може забезпечуватись комплексом функціональних інваріантів, які регулюють і спрямовують її розвиток у специфічних для системи межах зміни зовнішнього середовища.

У третьому підрозділі “Соціальні архетипи й ментальність як базові константи буття суспільств у контексті безпеки” обґрунтовується, що найважливішими факторами-константами, які визначають стан соціальної системи транзитивного типу є архетипи й ментальність. Під соціальним архетипом у дисертації розуміються притаманні суспільству загальнолюдські першообрази колективного несвідомого, які є певними “мнемонічними відкладеннями”, “енграмами”, що розвилися в результаті ущільнення незліченних, повторюваних психічних переживань і виступають у реальному житті як апіорні, інстинктивні форми сприйняття й поведінки соціальних суб'єктів. Архетипи втілюють специфіку і досвід нації і, в свою чергу, формують її характер і поведінку, тенденцію до формування певних образів. Соціальні архетипи, таким чином, виступають як вихідні елементи всієї системи соціальних відносин, властивих тим чи іншим етносам; визначаючи національний характер, вони, в результаті, впливають на історичну долю народів. Тим самим архетипи безпосередньо впливають на формування розуміння небезпечності перехідного періоду, тим чи іншим чином детермінують напрямки суспільної й

державної діяльності стосовно забезпечення безпеки в таких суспільствах. Архетип є “ментальною матрицею”, праформою, що фіксує й відтворює стереотипи групового досвіду, включаючи типові суспільні реакції.

Обґрунтовується, що соціальні архетипи не піддаються точним кількісним вимірам. Їх оцінка має переважно умоглядний характер, а головний вектор їх теоретичного аналізу спрямований на вивчення ціннісних основ, які зв'язують соціум у єдине ціле, додають йому стійкості, здатності до самозбереження і безпечного саморозвитку. Соціальні архетипи безпосередньо пов'язані з національною психологією, типовими рисами народного характеру і знаходять своє конкретне вираження в національних традиціях і культурі. Традиція виступає як вираження архетипічного в суспільному житті, а тому й як міра стійкості соціальної системи перехідного типу. Архетипи містять у собі глибинні властивості сприйняття світу тими чи іншими соціальними спільностями, у тому числі великими етнонаціональними групами, тому не випадково, що одні й ті ж події в житті по-різному сприймаються різними народами. По-різному реагують етносоціальні спільноти на загрози безпеці, на ті чи інші соціально-політичні конфлікти, не однаково переносять тягарі соціально-економічних криз; їх ставлення до ролі держави в регулюванні суспільних процесів може відрізнятися дуже принципово; різним є сприйняття політичних лідерів, розуміння їхнього місця в соціально-політичному житті та ролі у системі забезпечення безпеки. Ця “неоднаковість” і є, насамперед, результатом впливу соціальних архетипів. Зазначається, що способи сприйняття навколишньої дійсності залишаються принципово незмінними протягом тривалого історичного часу. У найбільш цілісному вигляді архетипи реалізуються в історично визначених культурно-цивілізаційних утвореннях, які є довгостроковими й стабільними феноменами.

Втрата визначеності й стійкості суспільної системи або іншої значної спільності людей означає, насамперед, втрату нею своїх соціальних архетипів, розпад ядра даної спільності. Доводиться, що деякі архетипи й особливості ментальності того чи іншого народу не сприяють зміцненню національної безпеки, особливо якщо народ є багатонаціональним (поліетнічним). У такому випадку характерні особливості того чи іншого етносу в умовах трансформаційних процесів обов'язково актуалізуються, протиріччя між ними загострюються, що в результаті здебільшого призводить до міжетнічної конфронтації. Безперечно, що за таких умов досягнення єдності стосовно розуміння необхідності у забезпеченні національної безпеки в межах суспільства (держави) є проблематичним. З іншого боку, природна інерція соціальних архетипів і ментальності (в усіх її позитивних і негативних проявах) дозволяє зберегти той необхідний рівень стабільності соціальної системи, яка надає підстав здійснити перехід від попереднього типу суспільства (закритого) до громадянського.

У четвертому підрозділі “Національна безпека трансформативних суспільств в контексті варіативних факторів впливу” здійснено філософський аналіз співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів, що створюють ускладнення й загрози безпеці, а також критеріїв виділення суттєвих варіативних факторів і визначення їх безпечних параметрів. Причому спростована традиційна точка зору на

дану проблему й доведено, що зовнішньополітичні фактори, як правило, виступають не як основні причини внутрішніх змін тієї чи іншої соціальної системи, а як своєрідні “каталізатори” в умовах нестійкості самої системи.

Обґрунтовані суттєві варіативні фактори, які пов’язані з зовнішніми процесами та явищами й впливають на функціонування й розвиток соціальної системи. Показано, що ці варіативні фактори фіксуються насамперед у геополітичних змінах, а також у ступені тиску зовнішніх факторів на систему. До суттєвих варіативних факторів зовнішньополітичного порядку в дисертації віднесені: положення країни в балансі міжнародних інтересів і центрів сили, співвідношення воєнно-стратегічних потенціалів, ступінь економічної інтеграції в системі міжнародного розподілу праці, рівень наукової й культурної взаємодії та співробітництва та інші. Причому ці фактори проаналізовані як у глобальному, так і в регіональному аспектах.

Результати проведеного філософського аналізу надали підстав стверджувати, що ефективна діяльність у сфері безпеки суспільств транзитивного типу обов’язково повинна містити в собі усвідомлену орієнтацію на збереження соціальних констант, основною з яких є константа, пов’язана з духовним архетипом. Таким чином, серйозну небезпеку для цілісності соціуму представляють різкі коливання в значеннях тих суттєвих варіативних факторів у духовній сфері, які, виходячи за граничні межі, можуть призвести до деградації, радикальних змін чи до руйнування даного архетипу.

Результати досліджень дозволяють констатувати, що основними суттєвими варіативними факторами *в духовній сфері*, що впливають на стабільність соціальної системи транзитивного типу, є: моральний стан суспільства, стан культури, стан освіти й науки, стан інформаційного середовища. Суттєві варіативні фактори у *виробничо-економічній сфері* є безпосередньо пов’язаними з виробничим архетипом і впливають на нього. До них віднесено: стан самодостатності народногосподарського організму, співвідношення між виробничою й кредитно-фінансовою сферами народного господарства, стан і рівень державного регулювання економіки, стан навколишнього середовища. Суттєві варіативні фактори *в соціальній сфері* є досить різноманітними. Серед безлічі факторів у дисертації виділені ті з них, які у максимальному ступені співвідносяться з архетипом соціальності: демографічний та етнографічний стани, соціально-класова диференціація суспільства. Суттєві варіативні фактори *в політико-правовій сфері* безпосередньо пов’язані з константами в політичній сфері суспільства і з визначальним їхнім соціальним архетипом, носять інтегративний характер і у специфічному вигляді відображають у собі всі ті тенденції, що виникають в інших сферах суспільного життя. Доведено, що особливе значення в даній сфері мають наступні суттєві варіативні фактори: сила та поділ влади, стан влади. Важливість варіативних факторів у досліджуваному контексті підтверджується авторським висновком, що безпека – це стан перехідної соціальної системи в межах неекстремальних значень її варіативних факторів.

У третьому розділі “Структурно-функціональні елементи системи забезпечення національної безпеки” здійснений філософський аналіз сутності основних сфер (рівневих елементів) національної безпеки (особистості, держави й суспільства) та діалектики їх взаємозв’язку на національному та міжнародному рівнях.

У першому підрозділі “Загальна характеристика структури системи забезпечення національної безпеки” під системою забезпечення національної безпеки розуміється організована державою сукупність соціальних суб’єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об’єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, які здійснюють узгоджену діяльність у межах правового поля. Обґрунтовано, що система забезпечення національної безпеки будь-якої країни поєднує у собі ознаки загального (рис, які притаманні аналогічним системам усіх країн) і особливого (рис, які притаманні транзитивним соціумам), причому особливі ознаки можна диференціювати на ознаки транзитивності (притаманні всім транзитивним країнам) і культурно-особливі (притаманні тільки для даної країни) ознаки. Серед усієї сукупності ознак для усіх національних систем забезпечення безпеки визначальними є загальні ознаки.

Доведено, що головними *суб’єктами* системи забезпечення національної безпеки слід вважати: особистість з усією сукупністю її прав та свобод; суспільство з усією сукупністю його духовних та матеріальних цінностей; державу; воєнну організацію держави, до якої входять усі силові структури держави.

Обґрунтовані основні *принципи функціонування* системи забезпечення національної безпеки: законність, баланс інтересів особистості, суспільства і держави; взаємна відповідальність останніх за забезпечення безпеки; взаємозв’язок національної й міжнародної безпеки, реалізація яких можлива за рахунок створення системи безпеки. Виділені й обґрунтовані основні функції такої системи.

До *основних елементів* системи забезпечення національної безпеки віднесено політичну, економічну, духовну, воєнну, екологічну, демографічну, інформаційну та інші складові, кожна з яких має певну специфіку. Разом з тим, доведено, що усі вони знаходяться в тісному взаємозв’язку і взаємозалежності. Обґрунтовано, що всі названі елементи однаково важливі для формування всезагальної, комплексної системи безпеки, але залежно від конкретно-історичних обставин, в силу дії різноманітних факторів, на передній план, набуваючи особливого значення, може виступати та чи інша складова. Визначені й обґрунтовані основні функції системи забезпечення національної безпеки: фундаментальна, організаційна, управлінська та інтеграційна.

У другому підрозділі “Безпека особистості” здійснено аналіз сутності й змісту природи безпеки особистості в контексті ціннісно-мотиваційного континууму людської життєдіяльності. У зв’язку з тим, що основу феномена безпеки складає діалектична єдність заперечення й ствердження, то залежно від того, яка сторона – заперечуюча або стверджуюча – є провідною в цьому співвідношенні, в дисертації виділяються дві парадигми безпеки: парадигма захищеності, яка ґрунтується на розумінні безпеки як заперечення небезпек, наслідком чого є власне самоствердження особистості і парадигма самоствердження, яка базується на розумінні безпеки як ствердження себе, а заперечення небезпек має вторинний характер і розглядається як необхідна умова самоствердження. У контексті діалектичного поєднання вказаних парадигм, проектуючи усталене бачення проблеми національної безпеки взагалі на проблему безпеки особистості, в дисертації виділяються й аналізуються основні її аспекти: економічна, продовольча, екологічна безпека; безпека здоров’я; політична,

суспільна, культурна, інформаційна безпека.

Оскільки наведені парадигми передбачають присутність загроз, які мають безліч форм прояву, то в дисертації запропонований варіант класифікації загроз безпеці особистості. Залежно від ознаки, покладеної в основу класифікації, типи загроз безпеці особистості пропонується розрізняти: за *ступенем універсальності* – загальні й специфічні; за *часом дії* – постійні, довгострокові, короткострокові; за *територіальною поширеністю* – глобальні, регіональні; національні (у межах певних національних кордонів), місцеві; за *способом дії* – відкриті (явні) й приховані (латентні); за *джерелами виникнення* – природні (природна стихія), штучні (результат людської діяльності), змішані (людська діяльність, що сприяє виникненню стихійного лиха); за *характером виникнення* – навмисні й ненавмисні (як закономірний або непередбачений побічний результат певних дій або явищ); за *характером дії* – такі, що проявляються поступово або раптово; такі, що спричиняють безпосередній або побічний збиток; за *ступенем небезпеки* – з наслідками переборними, непереборними, переборними частково; за *можливістю запобігання* – загрози, яким можна запобігти цілком, частково і неможливо запобігти зовсім.

Обґрунтовується, що глобалізація розширює можливості для підвищення якості життя й розвитку людини, але в той же час вона створює нові загрози безпеці особистості й підсилює вже існуючі. Зміни, які відбуваються в умовах життєдіяльності людей під впливом глобалізації, носять багатогранний характер і, власне кажучи, торкаються всіх аспектів умов життєдіяльності людей. У кожному конкретному випадку різним є тільки ступінь впливу і характер змін, що відбуваються. У даному контексті виділені ті зміни, які визначають формування інших характеристик життєдіяльності особистості: різке збільшення залежності життя людей від інтересів транснаціональних компаній; зниження значущості фактора територіальної обумовленості (“зменшення простору”); зміна (зниження) ролі національних меж, що втрачають своє значення не тільки для торгівлі, капіталів та інформації, але й для ідей, норм, культури, цінностей; зростання значущості фактора часу, тобто збільшення темпів зміни ринків і технологій сприяє різкому прискоренню ритму життя й одночасно зростанню нестабільності в суспільстві й уразливості людини; багаторазове збільшення швидкості процесів, що відбуваються, прагнення відповідати темпам глобальної конкуренції кардинально змінюють умови життєдіяльності особистості.

У третьому підрозділі “Безпека суспільства й держави” проаналізовано сутність і зміст феномена безпеки на рівні колективних соціальних суб’єктів.

При аналізі безпеки суспільної системи перехідного типу, в дисертації мається на увазі її збереження і досягнення кінцевої мети перетворень. В контексті даної проблеми в дослідженні проводиться межа між природними й штучними системами і доводиться, що стосовно суспільства (держави) як штучного системного утворення завдання забезпечення безпеки полягає в тому, щоб усвідомити цю природу й створювати умови для природного розвитку. Обґрунтовується, що в усвідомленні природної визначеності й полягає основа забезпечення справжньої безпеки. Результати проведеного аналізу надали підстав стверджувати, що серед усієї сукупності факторів, які визначають безпеку суспільства й держави у перехідний

період їх розвитку, найсуттєвішими є духовні, інформаційні, екологічні, маргінальні та ментальні фактори.

Доведено, що незважаючи на сприйнятливність перехідного суспільства до деструктивних впливів, кожне із таких суспільств має в арсеналі захисних засобів певні іманентні “щити”, одним із найголовніших серед яких є аксіологічний простір, система усвідомлених загальнолюдських і суспільних цінностей і традицій. Аксіологічний простір соціуму відіграє роль “озонового шару”, який охороняє самобутність суспільства (держави) від “опромінення”, яке в процесі діалогу культур йде від інших соціокультурних систем, від маргіналізації, що особливо потужно проявляється в умовах глобалізації. Обґрунтовано, що ефективність цього простору неоднакова (внаслідок неоднаковості захисних потенціалів різних перехідних суспільств), як неоднакова й потужність зовнішніх впливів. Показано, що в окремих випадках вони можуть бути згубними, про що наочно свідчить загибель більшості архаїчних культур при спробах модернізуватися. Обґрунтовується, що в перехідних суспільствах істотно ослаблені соціокультурні фільтри, які охороняють їх від руйнування при міжцивілізаційній взаємодії.

В дисертації обґрунтовано, що оскільки глибинні підстави буття феномена безпеки суспільства лежать не в суб’єктивних уявленнях, а в об’єктивній природі речей, то необхідною умовою розуміння безпеки є реконструкція цілісності, що розкриває природу соціальної трансформації. Оскільки соціальний розвиток (з урахуванням активної перетворюючої діяльності людини) – це природно-історичний процес, оскільки й безпека соціальних систем може бути оцінена з точки зору їхньої відповідності природній логіці розвитку. У цьому контексті ступінь безпеки соціальної системи, наприклад, суспільства, тим вище, чим менше споруджено штучних перешкод на шляху природно-історичного розвитку. І навпаки, чим більше перешкод на шляху природного розвитку, тим у меншій безпеці знаходиться соціальна система.

Четвертий підрозділ “Національна й міжнародна безпека в геополітичному вимірі” присвячений філософському обґрунтуванню теоретичного підґрунтя для визначення стратегічних напрямків у сфері національної безпеки з урахуванням складного й неоднозначного положення практично усіх держав перехідного типу у системі геополітичних координат.

Зроблена спроба обґрунтування методологічної проблеми застосування теорії постійних і змінних величин в контексті взаємоперетину геополітичного й системного методів аналізу проблем безпеки при опорі на оцінку тих постійних і змінних величин, які пов’язані з дією геополітичних факторів. Доведено, що геополітичні константи служать головним мірилом при оцінці глобальної обстановки, положення тієї чи іншої країни у світі, її потенційних можливостей, пов’язаних із забезпеченням безпеки.

Обґрунтовано, що співвідношення між суб’єктами геополітики в складній системі динамічної рівноваги, баланс між ними, що виступає як загальний принцип системної взаємодії, має певну мінливість. Звідси, безсумнівно, виникає складність в узгодженні національних інтересів, при цьому урахування співвідношення сил між найбільш значними учасниками світової політики в кожному даному випадку є

найважливішим завданням при визначенні геополітичних цілей, пов'язаних з безпекою. Баланс сил у системі самим тісним чином пов'язаний з інтересами забезпечення їхньої безпеки.

З точки зору соціальної філософії обґрунтовується, що для опрацювання оптимальної стратегії держави першорядне значення мають не політичні чи ідеологічні мотиви, а стабільні величини, обумовлені просторово-географічним положенням країни. Згідно з цим, доводиться, що безпека держави має визначатись насамперед факторами постійного (стабільного) порядку: розташуванням країни відносно суші й світового океану, розмірами її території, домінуючим типом комунікацій (морським чи сухопутним), ландшафтом, довжиною й конфігурацією кордонів тощо. Тільки ретельне урахування цих та інших основних геополітичних компонентів уможливило визначення реальних можливостей держави стосовно забезпечення своєї безпеки.

У четвертому розділі **“Механізм забезпечення національної безпеки в трансформативних умовах”** узагальнені результати аналізу, здійсненого у попередніх розділах з метою теоретичної побудови механізму забезпечення національної безпеки та визначення основних напрямків його оптимізації в умовах соціокультурного транзиту.

У першому підрозділі **“Сутність механізму забезпечення національної безпеки, його структура, функції та модифікації”** обґрунтовані методологічні підстави рефлексії сутності механізму забезпечення національної безпеки. Доведено, що такий механізм являє собою певний спосіб реалізації об'єктивних законів взаємозв'язку системи забезпечення національної безпеки й соціокультурного середовища.

Визначено й обґрунтовано *механізм забезпечення національної безпеки*, під яким розуміється спосіб забезпечення, відповідного потребам особистості, держави й суспільства і адекватного досягнутому рівню розвитку соціуму, систематизованого й цілісного відображення світу в різних видах і формах, яке визначає характер і спрямованість діяльності, безпечного функціонування та розвитку соціальної системи та її суб'єктів. Обґрунтовано, що основними компонентами структури механізму забезпечення національної безпеки найбільш доцільно вважати: цілі забезпечення національної безпеки; систему суб'єктно-об'єктних відносин; шляхи, форми, способи й засоби діяльності щодо забезпечення національної безпеки; суб'єкти, в діяльності яких реалізуються закономірності функціонування й розвитку системи забезпечення національної безпеки. Проаналізовані загальносистемні, політичні, соціальні та духовні *цілі* функціонування механізму забезпечення національної безпеки.

Визначено, що *система суб'єктів* функціонування механізму забезпечення національної безпеки зумовлена належністю інституцій безпеки до політичної організації суспільства, їх специфікою, соціальною цінністю та їх місцем у житті суспільства, а також можливостями щодо впливу на соціокультурні процеси у соціумі.

Доведено, що відповідно до структури суб'єктів формується багатопланова й багаторівнева система диференціації об'єктів даного процесу забезпечення національної безпеки. Багатоплановість об'єктів має свій прояв у тому, що такими об'єктами виступають: *цінності, спеціалізована й неспеціалізована діяльність, умови, в яких здійснюється процес забезпечення національної безпеки; носії системи*

забезпечення національної безпеки. Обґрунтовано *способи, форми та методи діяльності* суб'єктів забезпечення національної безпеки, зумовлені потребами особистості, держави й суспільства, а також доведено, що показниками ефективності функціонування механізму забезпечення національної безпеки можуть виступати стійкість і лабільність соціальної системи. Запропонована типологізація механізмів забезпечення національної безпеки: за джерелом виникнення (інституційні (легітимовані) та не інституційні); за змістом (механізм забезпечення національної безпеки в широкому розумінні та механізм забезпечення національної безпеки у вузькому розумінні); за ієрархією суб'єктно-об'єктних відносин (механізми забезпечення безпеки держави, механізми забезпечення безпеки суспільства та його складових, механізми забезпечення безпеки особистості); за сферами діяльності (політичні, економічні, правові, інформаційні, військові, демографічні). Обґрунтовано основні функції даного механізму: *виявлення загроз, гносеологічну, аксіологічну, прогностичну, превентивну, праксеологічну.*

У другому підрозділі “Особливості механізму забезпечення національної безпеки в умовах суспільних трансформацій” з точки зору взаємодоповнюваності діалектичного й синергетичного підходів проаналізована динаміка системи забезпечення національної безпеки як складної нелінійної системи із зворотним зв'язком. Доведено, що сутність внутрішньосистемних процесів у перехідний період полягає в різкій зміні потенціалів елементів (підсистем) системи, що порушує між ними консенсус, який існував (гармонію, рівновагу), у результаті чого сили, тенденції, спрямовані на порушення стійкості системи, отримують перевагу над силами, тенденціями, що сприяли збереженню цієї стійкості.

Обґрунтовано, що суть категорії особливе в усвідомленні реалізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій складає діалектика взаємозв'язку державної діяльності (політики) як діяльності основного суб'єкта забезпечення національної безпеки й діяльності суспільства як елементів громадянського суспільства. Причому роль політики полягає не в тому, щоб пасивно “відображати” явища й процеси суспільного життя, а в тому, щоб активно впливати на них. Доповнюючи соціальну самоорганізацію організацією, політика, таким чином, “коректує” суспільний розвиток у нестабільних умовах, додає йому цілеспрямованого характеру. Доведено, що чим менше у кожний конкретний момент часу суспільство виявляється здатним до самоорганізації, тим більше воно має потребу в політичних засобах соціального регулювання. Організація за допомогою політики заміщає суспільну самоорганізацію у тому випадку, коли в самому процесі самоорганізації виникають істотні дисфункції. Причому, пріоритетним напрямком суспільної та державної діяльності у сфері безпеки повинен бути захист духовного підґрунтя суспільства, закріпленого у системі констант – соціальних архетипів, притаманних народу, нації, і об'єднуючого соціум у єдине ціле.

Показано, що істотною рисою суспільно-політичного середовища реалізації механізму забезпечення безпеки перехідних суспільств є його дуалізм, який виражається в надсуспільному характері влади. Високий ступінь автономності влади при відсутності необхідного активного зворотного зв'язку створює реальну загрозу її

розриву із суспільством у критичні моменти історії. Особлива небезпека такого становища виявляється у випадках “денаціоналізації” істеблішменту суспільства, яка полягає в тому, що автономія влади призводить до втрати політичною елітою національної орієнтації, до проведення політики безпеки, яка не відображає національних сподівань країни і може призвести до хибних цілей. Тому способи й методи забезпечення безпеки, а також засоби, використовувані для вирішення завдань у цій сфері, істотно залежать від організації політичного життя, типу політичної системи суспільства й режиму влади. У той же час, важливе значення для визначення шляхів і способів вирішення завдань у сфері безпеки має характер конкретного етапу трансформації політичного розвитку. В умовах бурхливих суспільних змін, супроводжуваних конфліктними проявами, в періоди повільних еволюційних процесів завдання щодо забезпечення безпеки не можуть не розрізнятися, як і характер загроз, з якими зіштовхуються особистість, суспільство й держава.

В результаті аналізу суттєвих діалектичних взаємозв'язків між геополітичними аспектами безпеки, які здійснюють суттєвий вплив на кожен із сфер безпеки транзитивного соціуму, і самими сферами безпеки обґрунтовано, що у зовнішньосистемному вимірі індикатором рівня й стану безпеки країни перехідного типу можуть бути масштаби використання насильства як засобу розв'язання колізій, пов'язаних із захистом особистості, суспільства й держави від небезпек і загроз.

У третьому підрозділі “Обґрунтування оптимізації механізмів забезпечення національної безпеки в трансформативних умовах” обґрунтовано, що завдання забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій доцільно вирішувати виходячи з визначених основних рівнів: безпеки особистості, держави й суспільства та їх глобалізаційної інтегрованості у світовому соціумі за умови урахування національних, регіональних та глобальних чинників. Результати комплексного філософського аналізу дозволили констатувати, що з метою визначення основних напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в трансформаційних умовах на вказаних рівнях є сенс здійснити систему заходів на різних рівнях соціального буття.

На *національному рівні* до вказаних заходів доцільно віднести формування стабільної економічної та політичної системи, забезпечення зростання рівня добробуту, вироблення надійних механізмів розв'язання соціальних та етнічних конфліктів тощо.

Забезпечення безпеки на *регіональному рівні* передбачає створення та ефективне функціонування регіональних інститутів та засобів, що дають можливість створити своєрідний “пояс безпеки” навколо кожної з транзитивних країн.

Третій, *глобальний рівень* має культурно-цивілізаційний та гео економічний виміри й залежить від місця кожної з транзитивних країн у світовій економіці, а також її приналежності до певного цивілізаційного ареалу. Як свідчать результати аналізу, у даному випадку переважна більшість перехідних держав є швидше об'єктом, аніж суб'єктом безпеки, проте правильний вибір дає можливість спиратися на серйозну зовнішню інституційну підтримку. Обґрунтовано важливість того, щоб усі три чинники були синхронізованими й підсилювали один одного.

Доведено, що оптимізація механізму забезпечення національної безпеки полягає у здійсненні спільної цілеспрямованої діяльності державних і суспільних інститутів, а також громадян, що беруть участь у виявленні, попередженні різних загроз безпеці особистості, суспільства й держави й у протидії їм.

Результати філософського аналізу сутності й особливостей реалізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах трансформаційних процесів дозволяють визначити основні магістральні напрямки оптимізаційної діяльності у даній галузі в центрі практичної реалізації яких знаходяться державні інститути й політичний компонент такої реалізації складає її контрапункт.

Обґрунтовано, що оптимізація механізму забезпечення національної безпеки в транзитивних умовах повинна передбачати комплекс заходів для захисту культурної, спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя, формування державної політики у сфері духовного й морального виховання населення, введенню заборони на використання ефірного часу в засобах масової інформації для прокату програм, що пропагують насильство, що експлуатують ниці прояви, а також заходи для протидії негативному впливу іноземних релігійних організацій і місіонерів. Доведено, що з метою забезпечення й розвитку культурної й духовної спадщини необхідним є створення соціально-економічних умов для здійснення творчої діяльності й функціонування установ культури.

Показано, що проблема оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурної трансформації – це не лише проблема підвищення її ефективності й переорієнтація на нові сучасні зовнішні та внутрішні загрози. Вона потребує комплексних суспільних і державних зусиль, спрямованих на усвідомлення змін передусім у розумінні національної безпеки, на захист перш за все кожного члена суспільства, а не державної території й інститутів держави. В умовах соціокультурного транзиту зусилля з підкорення сектора безпеки виборним органам влади й відповідним компетентним суспільним організаціям є життєво необхідними не тільки для забезпечення впевненості у тому, що структури національної безпеки захищають законні інтереси особистості, але й для забезпечення суспільної й державної підтримки цих структур, необхідної для відповідного фінансування й законодавчого забезпечення їх ефективної діяльності.

Таким чином, обґрунтовано, що основу оптимізаційних заходів для удосконалення механізму забезпечення національної безпеки в транзитивних умовах повинна складати діалектична єдність державної та суспільної діяльності, спрямована на максимальне узгодження функціонування органів, сил і засобів забезпечення національної безпеки, що здійснюють заходи політичного, правового, організаційного, економічного, воєнного та іншого характеру, спрямованих на забезпечення безпеки особистості, держави й суспільства.

У **висновках** дисертації підведені підсумки дослідження, зроблено теоретичні узагальнення, наводяться формулювання вирішення поставленої наукової проблеми, найбільш значущими серед яких є наступні:

– в сучасних умовах необхідне коригування адекватності категорій, які розкривають

сутність і зміст основних проблем забезпечення національної безпеки. Основні проблеми розуміння на рівні філософської рефлексії основних понять, забезпечення національної безпеки у перехідних соціумах безпосередньо пов'язуються з джерелами небезпек і основними факторами, які здійснюють вплив на стан безпеки;

- причиною виникнення та існування системи національної безпеки є об'єктивна потреба будь-якого соціального організму в самозбереженні власної національної ідентичності за будь-яких умов;

- головними складовими національної безпеки виступають безпека особистості, безпека суспільства й безпека держави;

- при аналізі феномена безпеки доцільно застосовувати поняття “внутрішня і зовнішня безпека”, а за сферами життєдіяльності – безпека економічна, політична, духовна, соціальна, екологічна, інформаційна, оборонна (воєнна) тощо;

- джерела соціальних конфліктів, сценарії яких приховують у собі небезпеку переростання в збройний конфлікт, визначаються особливою групою найважливіших інтересів. Ці інтереси на державному рівні формують поняття і умовиводи про національну безпеку і її зв'язок з національними інтересами;

- стійкість і лабільність соціальної системи й кожної її складової зокрема виражається в дії базових констант і варіативних величин в їх конкретному змісті, ролі в системі суспільних відносин, а також у механізмі їхнього впливу на діяльність у сфері безпеки;

- принципovu роль в утриманні якісної визначеності й стійкості соціальної системи відіграють параметри, які виступають як соціальні константи і варіативні величини, визначення припустимих меж яких є актуальним завданням для теорії та практики забезпечення безпеки у суспільствах транзитивного типу;

- своєрідними “фундаментальними соціальними константами”, які складають стійку основу функціонування соціальної системи в її конкретному історичному вигляді є соціальні архетипи. Архетипи безпосередньо впливають на формування розуміння небезпечності перехідного періоду суспільства, тим чи іншим чином детермінують напрямки суспільної й державної діяльності стосовно забезпечення безпеки в таких суспільствах;

- якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози безпеці особистості, суспільства і держави, то потрібно своєчасне, тверде і цілеспрямоване державне втручання в процес суспільного розвитку. У такій ситуації ефективною й виправданою, з точки зору суспільних інтересів, є перевага фактора організації над самоорганізацією;

- безпека особистості визначається крізь призму можливості використовувати право вибору в умовах свободи й безпеки, а також повної впевненості у тому, що ці можливості збережуться й надалі;

- механізм забезпечення національної безпеки як механізм процесу оволодіння умовами існування є в той же час механізмом процесу реалізації свободи суб'єкта як здатності контролювати умови власного безпечного існування;

- суть категорії особливе в усвідомленні реалізації механізму забезпечення

національної безпеки в умовах трансформацій складає діалектика взаємозв'язку державної діяльності (як діяльності основного суб'єкта забезпечення національної безпеки) й діяльності суспільства (як елементів громадянського суспільства);

– оптимізація механізму забезпечення національної безпеки в трансформаційних умовах необхідна з урахуванням особливостей безпеки особистості, держави й суспільства на національному (формування стабільної економічної та політичної системи, забезпечення зростання рівня матеріального добробуту, вироблення надійних механізмів подолання соціальних та етнічних конфліктів), регіональному (створення та ефективне функціонування регіональних інститутів та відповідних механізмів, що дають можливість створити своєрідний “пояс безпеки” навколо кожної з країн транзитивного типу) та глобальному (залежить від місця кожної з транзитивних країн у світовій економіці, а також її приналежності до певного цивілізаційного ареалу) рівнях.

Основні положення й результати дослідження відображені в публікаціях:

Монографії та навчальні посібники:

1. Дзьобань О.П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: Монографія. – Х.: НАУ ім. М.Є.Жуковського “ХАІ”, 2004. – 291 с.
2. Данильян О.Г., Дзьобань О.П., Калиновський Ю.Ю., Моїсєєва Н.І. Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах: Монографія. – Харків, 2004. – 276 с.
3. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: Монографія / М.І.Панов, О.Г.Данильян, С.І.Максимов та ін.; За заг. ред. акад. АПрН України М.І.Панова, проф. О.Г.Данильяна. – Х.: Право, 2004. – 360 с.
4. Даніл'ян О.Г., Дзьобань О.П. Національна безпека України: Навчальний посібник. – Х.: ХВУ. – 2001. – 176 с.
5. Даніл'ян О.Г., Дзьобань О.П., Панов М.І. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації: Навчальний посібник. – Х.: Фоліо. – 2002. – 285 с.

Публікації у фахових виданнях з філософії:

1. Даніл'ян О.Г., Дзьобань О.П. Проблема джерел суперечностей у соціальних системах // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2001. – Вип. X. – С. 106-116.
2. Дзьобань О.П. Особистість у сучасних умовах трансформації українського суспільства // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2002. – Вип. XIII. – С. 97-102.
3. Дзьобань О.П. Детермінанти і особливості трансформації духовної сфери українського суспільства // Вісник Харківського національного університету. Серія: Теорія культури та філософія науки. – Харків: Крокос, 2002. – Вип. № 553. – С. 62-67.
4. Дзьобань О.П., Чернієнко В.О. До питання про застосування системного підходу у

соціально-філософському аналізі національної безпеки держави // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х.: ХВУ, 2002. – Вип. XIV. – С 75-82.

5. Дзьобань О., Панфілов О. Основні світові тенденції розвитку військової справи: можливі висновки для реформування Збройних Сил України // Людина і політика. – 2002. – № 6 (24). – С. 43-58.

6. Дзьобань О., Панфілов О. Епоха стратегічної асиметричності: погляд на воєнний потенціал України // Людина і політика. – 2003. – №5 (29). – С. 95-106.

7. Дзьобань О.П. Соціальні джерела агресії і фактори стримування в контексті національної безпеки // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2003 – Вип. 2 (17). – С. 67-73.

8. Дзьобань О.П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект) // Культура народів Причорномор'я (Научный журнал). – 2003. – № 43. – С. 254-257.

9. Дзьобань О.П., Байрачна Л.Д. Реляціоністична концепція влади в контексті тенденцій глобалізму // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2003 – Вип. 1 (16). – С. 43-47.

10. Дзьобань О.П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2003 – Вип. 3 (18). – С. 69-78.

11. Дзьобань О.П., Панфілов О.Ю. Національна безпека в контексті політичних засобів її забезпечення (соціально-філософський аспект) // Нова парадигма (Альманах наукових праць). – Випуск 35. – Київ-Запоріжжя. – 2004. – С. 111-119.

12. Дзьобань О.П. Геополітичні чинники системи національної безпеки (соціально-філософський аспект) // Людина і політика. – 2004. – № 1(31). – С. 83-90.

13. Дзьобань О., Чернієнко В. Інформаційно-енергетична концепція еволюції в контексті проблем національної безпеки // Людина і політика. – 2004. – № 2 (32). – С. 122-129.

14. Дзьобань О.П. До проблеми визначення основних критеріїв національної безпеки (термінологічно-сутнісний аспект) // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2004 – Вип. 1 (19). – С. 121-134.

15. Дзьобань О.П. Ментальні засади національної безпеки соціальної структури на шляху до громадянського суспільства // Культура народів Причорномор'я (Научный журнал). – 2004. – № 51. – С. 129-131.

16. Дзьобань О.П. До питання про доцільність моделювання системи національної безпеки за допомогою моделі Бартлетта // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2004 – Вип. 2 (20). – С. 106-113.

17. Дзьобань О.П. До проблеми соціально-філософського розуміння безпеки суспільства // Культура народів Причорномор'я (Научный журнал). – 2004. – № 52. –

Том 1. – С. 128-132.

18. *Дзьобань О.П.* Безпека особистості (до проблеми філософського розуміння) // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2004 – Вип. 3 (21). – С. 109-115.

19. *Дзьобань О.П.* До питання про тенденції соціокультурної трансформаційної динаміки // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ООО “Апекс+”, 2005. – Вип. 1(22). – 2005. – С. 85-91.

20. *Дзьобань О.П.* Засоби масової комунікації в контексті інформаційної безпеки: діяльнісні й функціональні аспекти // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Вип. 2(23). – 2005. – С. 37-43.

21. *Дзьобань О.П.* Соціальні архетипи в контексті безпеки соціальної системи // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г.С.Сковороди та Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. – Випуск 13. – Київ-Полтава, 2005. – С. 50-64.

Публікації у фахових виданнях з інших спеціальностей:

1. *Дзьобань О.П.* Безпека духовної сфери України з точки зору соціально-філософського аналізу (до постановки проблеми) // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 172-175.

2. *Дзьобань О.П., Ріпа О.Л.* Основні ознаки української національної правової ментальності // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 173-176.

3. *Дзьобань О.П.* Проблема духовної безпеки з точки зору системного підходу // Політика: історія і сучасність: Збірник наукових праць. – Вип.1. – Миколаїв-Одеса: “ТОВ Від”, 2002. – С. 44-50.

4. *Дзьобань О., Панфілов О.* Фундамент європейської безпеки – воєнний // Політика і час. – 2003. – № 9. – С. 30-39.

5. *Дзьобань О.* Між суспільством “як родина” і суспільством “як ринок” // Віче. – 2004. – № 1. – С. 71-75.

6. *Дзьобань О.П.* До проблеми адекватності філософсько-правової рефлексії основних категорій національної безпеки (філософсько-соціологічний аспект) // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 4. – С. 48-63.

7. *Дзьобань О., Панфілов О.* Збройні сили України. Реформа назріла і перезріла // Віче. – 2004. – № 5. – С. 50-54.

8. *Дзьобань О.П.* Національна безпека України в контексті варіативних факторів впливу // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Науковий журнал. – Вип. 1-2 / Голов. ред. О.П.Степанов. – К.: НАУ, 2004. – С. 655-664.

Тези доповідей:

1. *Данільян О.Г., Дзьобань О.П.* До проблеми визначення пріоритетів міжнародного співробітництва України // Матеріали наук. конф. “Конституція України – основа модернізації держави і суспільства”. – Х.: НЮАУ ім. Я.Мудрого, 2001. – С. 42-43.

2. *Дзьобань О.П.* Особистість і суспільство: сучасні проблеми взаємодії // Особистість в умовах сучасних політичних відносин: Збірник наукових статей (за матеріалами XIV Харківських політологічних читань). – Х.: “Право”, 2003. – С. 50-52.

3. *Дзьобань О.П.* Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії // *Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнар. наук. конф. Харків, 13-14 грудня 2002 р.* – Х.: Право, 2003. – С. 132-134.
4. *Дзьобань О.П.* Проблема соціальних архетипів у контексті безпеки соціальної системи // *Матеріали 3-ї конференції молодих вчених Харківського військового університету.* – Х.: ХВУ, 2003. – С. 7-8.
5. *Дзьобань О.П.* До проблеми взаємозв'язку політики й безпеки // *Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності: Збірник наукових тез (за матеріалами XV Харківських політологічних читань).* – Х.: НЮАУ, 2004. – С. 69-71.
6. *Дзьобань О.П.* Соціальні системи у синергетичному контексті // *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта – 2004”. Том 2. Філософія.* – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 12-13.
7. *Дзьобань О.П.* Соціальні архетипи в контексті культури // *Культура та інформаційне суспільство XXI століття: Матеріали наук. конф., 22-23 квітня 2004 року / Харк. держ. акад. культури; Відп. ред. С.В.Сищенко.* – Х.: ХДАК, 2004. – С. 38-39.
8. *Дзьобань О.П.* Стійкість соціальної системи в контексті факторів-констант і варіативних факторів // *Основи духовного життя суспільства та розвиток особистості: Матеріали наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми (м. Харків, 11-12 жовтня 2004 р.).* – Х.: НЮАУ, 2004. – С. 11-15.
9. *Дзьобань О.П.* До проблеми визначення констант стійкості соціальних систем // *Перша науково-технічна конференція Харківського університету Повітряних Сил, 16-17 лютого 2005 року. Тези доповідей.* – Х.: ХУПС, 2005. – С. 298-299.
10. *Дзьобань О.П.* Діалектика державної діяльності з забезпечення національної безпеки у перехідних умовах // *Війна і насильство: минуле та майбутнє / Матеріали міжвузівської наук.-практ. конф. 27 квітня 2005 року.* – Х.: АЦЗУ, 2005. – С. 22-24.
11. *Дзьобань О.П.* До проблеми розуміння механізму забезпечення національної безпеки // *Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства: (Збірник наукових тез (за матеріалами XVI Харківських політологічних читань)).* – Х.: НЮАУ, 2005. – С.38-40.
12. *Дзебань А.П.* К вопросу о соотношении национального и глобального в политико-правовых отношениях // *Развитие и перспективы национальной правовой системы в контексте европейских интеграционных процессов: Материалы Междунар. научн.-практ. конф., 16-17 июня 2005 г.* – Минск: Изд. центр БГУ, 2005. – С. 75-76.

Заключні звіти про науково-дослідні роботи:

1. *Дзьобань О.П. та ін.* Соціально-філософський аналіз аспектів національної безпеки України: Звіт про НДР (заключний). – Інв. № 2253. – Х.: ХВУ, 2002. – 213 с.
2. *Дзьобань О.П. та ін.* Дослідження етно-ментально-правових підстав формування і генезису свідомості національної безпеки України: Звіт про НДР (заклучний). – Інв. № 14883. – Х.: ХВУ, 2003. – 246 с.

АНОТАЦІЯ

Дзьобань О.П. Национальная безопасность в условиях социальных трансформаций (теоретико-методологический анализ). – Рукопис.

Диссертация на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 21.03.01 – гуманітарна і політична безпека держави. – Національний інститут стратегічних досліджень, Київ, 2005.

Диссертацию посвящено дослідженню феномена національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. Запропоновано філософську концепцію місця й ролі системи забезпечення національної безпеки в суспільстві, що трансформується. Обґрунтовано сутність і виділено особливості соціальних систем трансформативного типу, здійснено аналіз стійкості й лабільності соціальної системи через дію базових констант і варіативних величин, їх роль в системі суспільних відносин; визначені умови й принципи функціонування трансформативної соціальної системи, що дозволяють їй забезпечувати стійкість і стабільність. Досліджена й обґрунтована динаміка перехідних процесів у період трансформацій.

З'ясовано сутність геополітичних проблем сучасності й особливості їх впливу на функціонування системи забезпечення національної безпеки країн трансформативного типу. Запропоновано варіант розуміння сутності механізмів забезпечення національної безпеки та їх типології, виокремлені основні компоненти структури таких механізмів в умовах соціокультурних. Виділені тенденції, які здійснюють безпосередній вплив на практичну реалізацію механізму забезпечення національної безпеки у кожній країні трансформативного типу, в контексті чого опрацьовано й запропоновано комплекс напрямків оптимізації даного механізму в умовах соціокультурних трансформацій.

Ключові слова: національна безпека, суспільство, трансформація, стійкість, лабільність, механізм.

АННОТАЦИЯ

Дзебань А.П. Национальная безопасность в условиях социальных трансформаций (теоретико-методологический анализ). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 21.03.01 – гуманитарная и политическая безопасность государства. – Национальный институт стратегических исследований, Киев, 2005.

Диссертация посвящена исследованию феномена национальной безопасности в условиях социокультурных трансформаций. Осуществлен ретроспективный анализ генезиса философской рефлексии сущности феномена национальной безопасности, уточнены методологические подходы к комплексному социально-философскому анализу проблемы национальной безопасности в условиях трансформационных процессов.

Предложена социально-философская концепция места и роли системы обеспечения национальной безопасности в трансформирующемся обществе. Выделенные основные составляющие национальной безопасности – безопасность личности, безопасность общества и безопасность государства, которые проанализированы через категории “социальная безопасность”, “внутренняя безопасность”, “внешняя безопасность”, а за сферами жизнедеятельности –

безопасность экономическая, политическая, социальная, экологическая, информационная, оборонительная (военная) и т.п. Доказано противоречивый характер этих категорий, что предопределяет возникновение различных внутренних источников опасности, в том числе и криминальных.

Усовершенствована социально-философская рефлексия сущности угроз национальной безопасности, через детерминацию объективно-субъективными факторами возможности и готовности любого субъекта социокультурной реальности нанести ущерб жизненно важным интересам личности, государства и общества. Осуществлена классификация угроз в зависимости от различных критериев. Уточнена и углублена рефлексия сущности интересов безопасности транзитивных социумов через детерминацию институционными и социальными субъектами и реализацию в социальной действительности потребностей и интересов личности, государства и общества в самосохранении собственной идентичности при любых условиях развития.

Проанализированы аспекты безопасности, касающиеся внешних общественных отношений (глобальная безопасность) и коррелирующиеся с особым состоянием мирового сообщества и межгосударственных (в том числе межкоалиционных) отношений, при котором достигается их устойчивость к влиянию дестабилизирующих факторов угроз, не превышающих допустимого уровня при соответствующем балансе национальных и региональных интересов, согласованной экономической политике и военной деятельности. Предложена структура оценки конфликтной ситуации на межгосударственном (международном) уровне.

Обоснована сущность переходного периода, который заключается в трансформации от предыдущей социальной системы (в данном случае ее конкретный тип особого значения не имеет) к социальной системе, имеющей основные характеристики гражданского общества. Выделены особенности социальных систем трансформативного типа, осуществлен анализ устойчивости и лабильности социальной системы через действие базовых констант и вариативных величин; определены условия и принципы функционирования трансформативной социальной системы, позволяющие ей обеспечивать устойчивость и стабильность. Исследована и обоснована динамика переходных процессов в транзитивный период.

Выявлена сущность геополитических проблем современности и особенности их влияния на функционирование системы обеспечения национальной безопасности стран трансформативного типа.

Исследована зависимость уровня обеспечения безопасности личности, общества и государства от соответствия государственной деятельности (политики) в сфере безопасности объективным условиям общественного развития: условиям адекватности отражения основ социокультурной жизни и ориентации на укрепление этих основ, которые выступают факторами устойчивости социальной системы.

Доказано, что устойчивость и лабильность социальной системы вообще и каждой ее составляющей в частности выражается в действии базовых констант и вариативных величин в их конкретном содержании, роли в системе общественных отношений, а также в механизме их влияния на деятельность в сфере безопасности. Определены фундаментальные социальные константы (архетипы и ментальность), составляющие

устойчивую и долгосрочную основу функционирования социальной системы в ее конкретном историческом виде и обосновано их влияние на устойчивость и безопасность социальной структуры трансформативного типа. Выделены вариативные величины в духовной, производственно-экономической, социальной и политической сферах и проанализирована их роль для обеспечения национальной безопасности.

Проанализированы соотношения между социальной самоорганизацией и организацией в условиях социокультурного транзита. Определены условия и принципы функционирования переходной социальной системы, которые позволяют ей обеспечивать устойчивость и стабильность.

Предложен вариант понимания сущности механизмов обеспечения национальной безопасности и их типологии, выделены основные компоненты структуры таких механизмов в условиях социокультурных трансформаций. Выделены тенденции, осуществляющие непосредственное влияние на практическую реализацию механизма обеспечения национальной безопасности в каждой стране трансформативного типа. Предложен комплекс направлений оптимизации данного механизма в условиях социокультурных трансформаций на национальном, региональном и глобальном уровнях.

Ключевые слова: национальная безопасность, общество, трансформация, устойчивость, лабильность, механизм.

SUMMARY

Dzeban A.P. National security in conditions of social transformation (theoretic and methodological analysis). – Manuscript.

Dissertation for the Doctor's scientific degree in Philosophical Sciences in specialty 23.03.01 – humanitarian and political security of the state. National Institute for Strategic Studies, Kyiv, 2005.

The dissertation is devoted to the research of the phenomenon of national security in conditions of socio-cultural transformations. The socio-philosophical conception of the place and role of the system of providing the national security in the society under transformation is suggested. The essence and the peculiarities of social systems of transforming type are determined, the analysis of the stability and changing of social system through the action of the base constants (their role in the system of social relations) is made, the conditions and principles of functioning of the transforming social system that let it to provide stability are determined. The essence of the geopolitical problems of nowadays and peculiarities of their influence on functioning of the system of providing national security of the countries of the transforming type are determined. The variant of understanding the essence of mechanisms of providing national security and kinds of these mechanisms are suggested, the main components of the structure of these mechanisms in conditions of socio-cultural transformations are marked. The tends that influence directly on the practical realization of the mechanism of providing national security in each country of the transforming type are marked, the directions of optimization of these mechanisms in conditions of socio-cultural transformations are suggested.

Key words: national security, society, transformation, stability, changing, mechanism.